



ગાંધીજીના જીવન સંઘર્ષની કથા: 'સત્યના પ્રયોગો'

પ્રા. ડૉ.વંદના રામી

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલજ,કકલાલ

B-4/41, Nandan Appartment Ramdevnagar, Satellite – 380015 મો; 9924818600

Email: drvandanarami@gmail.com

આત્મકથા જીવનલીલાના મેઘધનુષી રંગોથી રંગાયેલી હોય છે. આત્મકથા મૂળ તો કબૂલાત કે એકરારની વૃત્તિમાંથી જ ઉદ્ભવી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પોતાના પાપની કબૂલાત કરવાનો એક રિવાજ પરંપરાથી ચાલ્યો આવ્યો છે. તેમાંથી 'કન્ફેશન્સ' (કબૂલાત/ એકરાર) શરૂ થઈ. અને ધીમે ધીમે આત્મકથાનો ઉદ્ભવ થયો. પાંચમી સદીમાં સેન્ટ ઓગસ્ટાઈને 'કન્ફેશન્સ' આ રીતે આલેખ્યા હતા. ત્યારથી આત્મકથાનો આરંભ થયો. ફ્રેંચ સાહિત્ય (1798- 1837) ના 'કન્ફેશન્સ'માં આત્મનિરીક્ષણ જોવા મળે છે.

"છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જજો બાપુ સાગર પીનારા અંજલિ નવ ઢોળજો બાપુ". -મેઘાણી

મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી દ્વારા લખાયેલી 'સત્યના પ્રયોગો' નામક આત્મકથા ગુજરાતી સાહિત્યની જ નહીં પણ, જગતભરની ઉત્તમ આત્મકથાઓમાંની એક છે. આ કૃતિમાં એક વિભૂતિવંત મહાત્માના વિભૂતિ મંતજીવનની ઉગ્ર અને ઉજ્જવળ તપશ્ચર્યાને શબ્દદેહ મળ્યો છે. માનવમાંથી મહામાનવ, અલ્પાત્મામાંથી મહાત્મા, અને વ્યક્તિમાંથી વિરાટ બનવાની

એક આગવી આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયા ને એમાંથી જન્મતા અનેકાનેક આંતરપ્રવાહો આ કૃતિમાં આલેખાયા છે. બાપુ ચુસ્તપણે માનતા હતા કે સત્ય એ જ પ્રધાનવસ્તુ છે. એને આધારે જ જીવન જીવાવું જોઈએ. આ કૃતિમાં સત્યને વિકૃત કરવાનો, ઢાંકવાનો કે તેનું અપૂર્ણ દર્શન કરાવવાનો અપરાધ જાણે- અજાણે ન થઈ જાય તેની બાપુએ સંપૂર્ણ કાળજી રાખી છે. સુરુચિનો ભંગ કર્યા વિના સત્યનું ઉચ્ચારણ કરવાની જે કુશળતા ગાંધીજીએ બતાવી છે તે બીજા કોઈની લીખીનીમાં નથી. ભાષા સાદી અને સરળ છે. સત્ય કલાથી વિમુખ હોતું નથી. તેની સચોટ પ્રતીતિ 'સત્યના પ્રયોગો' વાંચતા થાય છે.

ભારતના રાષ્ટ્રપિતા અને વિશ્વને સત્ય તેમજ અહિંસાની શક્તિનું દર્શન કરાવનાર મહાત્મા ગાંધીના જીવનના બાળપણથી માંડીને ઈ.સ. ૧૯૨૧ સુધીના સમયગાળાના સારા- નરસા પ્રસંગોને આવરી લેતું પુસ્તક એટલે 'સત્યના પ્રયોગો.' આ કૃતિમાં તેમણે સત્ય, અહિંસા, આધ્યાત્મિકતા, બ્રહ્મચર્ય, આત્મજ્ઞાન, તેમજ શાકાહાર જેવા વિવિધ સિદ્ધાંતોની, તેમજ પ્રયોગો અને તેના પરિણામોની વિગતે વાત કરી છે. આ કૃતિ

કુલ પાંચ ભાગમાં ૧૭૭ પ્રકરણોમાં આલેખાઈ છે. દરેક પ્રકરણના મૂળમાં એક જ અવાજ છે- 'સત્યનો જ જય થાઓ'. આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મપરીક્ષણની બેવડી ધારે ચાલતું નિરૂપણ, નિર્વ્યાજ સરળતા, અને સહૃદયતાથી ઉઘડતી જતી વાત, વિનોદ અને નર્મવૃત્તિનો વિવેકપૂર્ણ વિનિયોગ- આ બધા વડે શ્રેષ્ઠ આત્મકથાનો આદર્શ સ્થાપિત થયો છે. જગતભરની ઉત્તમ આત્મકથાઓમાં 'સત્યના પ્રયોગો' નું સ્થાન મોખરે છે.

'સત્યના પ્રયોગો' એ ગાંધીજીએ પોતાના જીવનમાં કરેલ પ્રયોગો અને મેળવેલા પરિણામો વિશે લખેલી આ કથા છે. જેમાં તેમના બાળપણથી માંડીને ઈ.સ.૧૯૨૧ સુધીની એમની જિંદગીને પ્રયોગો રૂપે એમને વર્ણવી છે. ઈ.સ. ૧૯૨૭ માં કૃતિ પ્રકાશિત થઈ. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જ ગાંધીજી જણાવે છે કે તેમણે ખરેખર ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની શરૂઆતમાં પોતાની આત્મકથાનું કામ હાથ ધર્યું હતું. પરંતુ તેમની રાજકીય વ્યસ્તતાને કારણે તેમણે તે કામ બાજુ પર મૂકવું પડ્યું હતું. બાદમાં સાથી સત્યાગ્રહીઓએ એમના જીવન વિશે જાણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી, અને પછીથી પ્રકરણો સાથે શ્રેણીબંધ સ્વરૂપમાં તેને સાપ્તાહિક પ્રકાશિત કરવા માટે સંમતિ આપી હતી. સત્ય એટલે માત્ર વાણીનું સત્ય નહીં, સત્ય એટલે ખુદ પરમાત્મા. આવા પરમ તત્વ સત્યને પામવા માટેના મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રયત્નો અને પુરુષાર્થોનું સરળ ભાષામાં અહીં આલેખન થયું છે. અન્ય સહુ સત્યાર્થીને પોતપોતાની સત્ય સાધનામાં આ

અનુભવકથા મદદરૂપ બની શકે તેવા આશયથીથી પ્રેરાઈને જ ગાંધીજીએ આ આત્મકથા લખી છે.

પાંચ ભાગમાં વિસ્તરિત આ આત્મકથાની શરૂઆત થાય છે ગાંધીજીના બાળપણના પ્રસંગોથી. શાળામાં ઇન્સ્પેક્શન સમયે માસ્તરના કહેવા છતાં ચોરી ન કરવી, બહાદુરી દેખાડવા માંસ- મદિરાનું સેવન કરવું, બીડી પીવી અને દેવું ભરવા સોનાની ચોરીનો પ્રસંગ- ચિઠ્ઠી લખી પિતા પાસે કબુલાત કરવી - વગેરે જેવા પ્રસંગોની વાત કરી છે. બીજા ભાગમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના અનુભવોની વાત છે. રંગદ્વેષનો પ્રથમ અપમાનજનક અનુભવનો પ્રસંગ, ભારતીયોને થતા અન્યાય સામે તેમની અહિંસક લડત- વગેરે પ્રસંગો આલેખાયા છે. ત્રીજા ભાગમાં તેમણે બ્રહ્મચર્ય ને લગતા પ્રસંગોની વાત કરી છે. ચોથા ભાગમાં તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકન સરકારની અન્યાયી નીતિ સામે સખત લડતની વાત કરી છે. સાથોસાથ આહારને લગતા કેટલાક પ્રયોગોની પણ વાત કરી છે. તો બ્રહ્મચર્ય અને આત્મસંયમને લગતા તેમના વિચારો પણ આલેખ્યા છે. પાંચમા ભાગમાં ગાંધીજી ભારતમાં અંગ્રેજોની અન્યાયી નીતિ સામે આંદોલનો કરતા જોવા મળે છે. આહારના એક બીજા પ્રયોગમાં તેઓ બકરીનું દૂધ અપનાવે છે. ભારતની આઝાદીના આંદોલનોની સાથે સાથે સમાજમાં વ્યાપ્ત અનેક દૂષણોને નાબૂદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે આત્મકથા પૂર્ણ થાય છે.

આ આત્મકથામાં ગાંધીજીની સમર્થ પ્રસંગનિરૂપણ શક્તિનો ઠેકઠેકાણો અનુભવ

થાય છે. પ્રસંગોમાં રહેલા નાટ્યતત્વને બહાર આણી, પ્રસંગોનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તેવી ઢબે તેને આલેખવાની ફાવટ ગાંધીજીમાં છે. 'તોફાન' પ્રકરણમાં આલેખાયેલો ગોરાઓના હુમલાઓનો પ્રસંગ, કસ્તુરબા પર ઘણીપણ આદરવાનો પ્રસંગ- આવા અનેક પ્રસંગોમાં ગાંધીજીની પ્રસંગનિરૂપણ શક્તિનાં દર્શન થાય છે. અહીં જે વ્યક્તિચિત્રો આલેખાયાં છે તે સુરેખ અને અસરકારક છે. નારાયણ હેમચંદ્ર, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, રાયચંદભાઈ, બાલા સુન્દરમ- માં જરૂર જેટલી જ રેખાઓ ઉપસાવી છે. જ્યારે માતા-પિતા, પત્ની, ભાઈ, કાકા- વગેરે સ્વજનોનાં ચિત્રો વધુ વિસ્તૃત અને સ્પષ્ટ બન્યા છે. તેમને મન વ્યક્તિ નહીં પણ સંદર્ભ અતિ મહત્વનો છે. એ વાત તેમણે આલેખેલા વ્યક્તિચિત્રો દ્વારા સૂચવાય છે. આહાર, શિક્ષણ, બ્રહ્મચર્ય, દાંપત્યજીવન, બાળઉછેર વગેરે જેવા અનેક જીવન ઉપયોગી વિષયો પરનું મૌલિક અને હિતકારક ચિંતન આપણને આત્મકથામાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. આ આત્મકથામાં આરંભથી માંડીને અંત સુધી સત્યના પ્રયોગોની જ રજૂઆત થયેલી છે. આત્મકથાના આરંભે જ ગાંધીજી લખે છે કે:

" હું પુજારી તો સત્યરૂપી પરમેશ્વરનો જ છું. એ એક જ સત્ય છે. અને બીજું બધું મિથ્યા છે. એ સત્ય મને જડવું નથી પણ એનો હું શોધક છું. એ શોધવાની અર્થે જે જે વસ્તુ મને પ્રિયમાં પ્રિય હોય એનો ત્યાગ કરવા પણ હું તૈયાર છું અને એ શોધરૂપી યજ્ઞમાં આ શરીરને પણ હોવાની મારી

તૈયારી છે. અને શક્તિ છે. એવો મને વિશ્વાસ છે."

('સત્યના પ્રયોગો' પૃ.૬)

"ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાયો, પણ સત્યનો જ જય થાયો. અલ્પાત્માને પામવાને સારૂ સત્યનો ગજ કદી ઢૂંકો ન બનો. ('સત્યના પ્રયોગો' પૃ.૬)

ગાંધીજીના આવા દૃઢ સંકલ્પને કારણે જ એમની આત્મકથાનો નાયક પણ સત્ય જ છે. ગાંધીજીની નિખાલસતા પણ અમાપ છે. 'એક પુણ્યસ્મરણ ને પ્રાયશ્ચિત' પ્રકરણમાં ગાંધીજી પોતાના વિશે કડક આલોચના કરતા જણાવે છે કે:

"હું તો જેવો પ્રેમાળ તેવો ઘાતકી પતિ હતો. મને પોતાને હું તેનો શિક્ષક માનતો, ને તેથી મારા અંધપ્રેમને વશ થઈ સારી પેઠે પજવતો... પત્ની એ કેવળ સહધર્મિણી, સહચારિણી અને સુખદુઃખની સાથી છે, એવું મને સ્પષ્ટ ભાન નહોતું. તે વિષયભોગનું સાધન છે. પતિની આજ્ઞા ગમે તે હોય તો પણ તે ઉઠાવવા સર્જાયેલી છે. એમ માની હું વર્તતો એ હું જાણું છું." ('સત્યના પ્રયોગો' પૃ.૨૪૦)

નાની વયના લગ્ન, લગ્ન અંગેના ખોટા ખ્યાલોથી આદરેલું ઘણીપણું, જાતિય વૃત્તિની દુનિવારતા - આદિનું અહીં ગાંધીજીએ યથાર્થ નિરૂપણ કરેલું છે. 'સત્યના પ્રયોગો' ની ભાષાશૈલી સાદી-સરળ હોવા છતાં ક્યાંક પ્રસંગોપાત વેધક ને કટાક્ષમય પણ છે. આ કૃતિમાં જેવું તેમનું જીવન છે તેવું જ તેમનું કવન છે. અહીં ક્યાંય દંભ, આડંબર કે શબ્દોનો ખોટો ખડખડાટ નથી. 'શીલ તેવી શૈલી' આ

આત્મકથા સંદર્ભે યથાર્થ સાબિત થાય છે.અનેક આવકારદાયક, ઉદાહરણીય, પ્રેરણાદાયક અને સમાજ માટે આંખ ઉઘાડનારી વાસ્તવિકતાઓના બચાન સાથેની આ બેજોડ આત્મકથા છે.'સત્ય સંજ્ઞા સાપેક્ષ છે.' આત્મકથાકાર સત્ય શોધન કરે છે, એમ જ્યારે કહેવાય છે ત્યારે એ સત્ય પણ લેખકના યુગદર્શકની જેમ જ લેખક સાપેક્ષ છે એમ જ માનવાનું છે.ટોલ્સટોયે તો 'સત્ય એ જ મારી કથાનો નાયક છે.' એમ કહ્યું છે.નર્મદ 'મારી હકીકત' માં પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે :

" જે જે હું લખીશ તે મારી જાણ પ્રમાણે સાચે સાચું જ લખીશ,પછી તે ભલે ને સાડું હોય,લોકોને પસંદ પડે કે ન પડે." ('મારી હકીકત' પૃ.૯)

જ્યારે 'સત્યના પ્રયોગો'માં ગાંધીજી લખે છે કે:

"સત્યના શોધકને રજકણથી પણ નીચે રહેવું પડે છે. જગત આખું રજકણને કચડે છે. પણ સત્યનો પુજારી તો રજકણ સુદ્ધાં તેને કચડી શકે એવો અલ્પ બની ન શકે ત્યાં સુધી તેને સ્વતંત્ર ઝાંખી પણ દુર્લભ છે." ('સત્યના પ્રયોગો' પૃ.૬)

ટોલ્સટોય, નર્મદ, ગાંધીજી, મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી, વિનાયક સાવરકર- જેવા મહાનુભાવો શીખવે છે કે સત્યનું આત્મકથામાં ઘણું બધું મહત્વ છે.નિર્ભીક વ્યક્તિ નિખાલસ બનીને સત્યનું આચરણ કરી શકે છે.

આત્મકથાનો સર્જક પોતાના જીવનના આંતર અને બાહ્ય બંને પ્રકારના સંઘર્ષનું નિરૂપણ કરતો હોય છે. 'ચોરી અને

પ્રાયશ્ચિત', 'દુઃખદ પ્રસંગ- 1- 2', 'શરમાળપણું- મારી ઢાલ', 'અસત્યરૂપી ઝેર', 'મારી મૂંઝવણ', 'કુલીપણાનો અનુભવ', 'કસોટી', 'કાળો કાંઠલો', 'ધર્મસંકટ', 'એક પુણ્યસ્મરણ અને પ્રાયશ્ચિત', 'ધરમાં સત્યાગ્રહ', 'એ સપ્તાહ', 'ડુંગળીચોર', અને 'ગિરમીટની પ્રથા'- વગેરે જેવા પ્રકરણોમાં ગાંધીજીએ પોતાના આંતરસંઘર્ષનું નિરૂપણ કર્યું છે. જ્યારે 'બોઅર યુદ્ધ' જેવા પ્રકરણમાં તેમણે પોતાના જીવનમાં નિર્માણ થયેલા બાહ્ય સંઘર્ષને આલેખ્યો છે. મહાત્મા બન્યા છતાં તેમણે સરળતા અને નિખાલસતાથી પોતાની રાચ જેવડી ભૂલોને પણ 'પહાડ' જેવડી ગણાવી છે. અહીં જીવન કલાકારની વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિ અને સૃષ્ટિ નિરૂપાયા છે. ચોરી, જૂઠ, સ્પલન, ભીરૂતા, માંસાહાર, શરમ -આદિ સામાન્ય માનવીય અવગુણોની સાથોસાથ અહીં મહાન માનવીના અસામાન્ય ગુણોનું ગૌરવ પણ છે. સત્યાગ્રહરૂપી શસ્ત્રથી એમણે અર્હિસાનું પોતાના જીવનમાં આચરણ કરેલ છે. વિચાર,વાણી, અને વર્તનનો ત્રિવેણી સંગમ-એની એકરૂપતા ગાંધીજીની જીવનદ્રષ્ટિને તેમજ તેમના સત્યપાલનના હઠાગ્રહને સમજવા માટે અગત્યની ચાવી બની રહે છે.

'સત્યના પ્રયોગો'ની મર્યાદાઓ વિશે જણાવતાં શ્રી સતીશ વ્યાસ લખે છે કે:

" ઘણીવાર લાગ્યા કરે છે કે વ્યક્તિ તરીકે ગાંધીજી પોતાના મંથનોનો ચિતાર આપતા નથી. કથાનાયક કથાના વિચાર અને પરિણામ વચ્ચેનું મંથન નિરૂપવાથી આત્મકથાની અસરકારકતા વધતી હોય

છે.આવી પ્રતીતિ કરવાનું એક સ્વયંસિક્ષ મૂલ્ય હોય છે. ગાંધીજીએ અનેક નિર્ણય લીધા છે. પણ એ લેતાં એમણે જે વિચારવિમર્શ કરવો પડ્યો હોય એ આપવામાં એ ચૂક કરે છે. ('આત્મકથા' લે: ડો.સતીશ વ્યાસ પૃ.200)

"ગાંધીજીમાં સત્યદર્શનની સૂઝ ઓછી હોય એમ લાગે છે. કંઈક એમણે જીવવાનો માર્ગ જ એવો પસંદ કર્યો હતો કે આવી વૃત્તિ કેળવવી અને બિનજરૂરી લાગી હશે. પેરીસનો 'એકિલટાવર' એમને સૌંદર્યવિહોણો લાગેલો.આ કૃતિમાં સ્થળવર્ણનો પણ કદાચ આ અભિગમને લીધે જ રસસભર બની શક્યાં હતાં. ('આત્મકથા'લે: ડો.સતીશ વ્યાસ પૃ.67)

શ્રી સતીશ વ્યાસના આ મુદ્દાઓ ચિંત્ય જરૂર છે. પરંતુ એથી કરીને આત્મકથા કલાના ધોરણે ઉતરતી નથી. સત્યશોધનના માર્ગે એમને જે શૈલી અનુકૂળ- અનુરૂપ પડી તેનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો. એ રીતે પણ આ આત્મકથા ગુજરાતી આત્મકથા સાહિત્ય પરત્વે પ્રભાવક છે. ગાંધીજીની રાષ્ટ્રવ્યાપી ચેતનાએ માત્ર ગુજરાતી સાહિત્યને જ નહીં પરંતુ અન્ય ભાષા સાહિત્યને પણ સમૃદ્ધ કર્યા છે. નિર્દભ રજૂઆત, નિર્ભીક કબુલાત, પોતાની ભીતરમાં વાણી, વિચાર, અને વર્તનને એક કરવાના મુકાબલાની આ સંઘર્ષકથા છે. પોતાના સારા- નરસા પાસાઓને રજૂ કરતા પ્રસંગોના નિરૂપણમાં આપમેળે સંયમ અને વિવેક જળવાયેલા જોવા મળે છે. સત્યને આચરણમાં ઉતારવા જતા કેટકેટલી કઠિનાઈઓનો સામનો કરવો પડે છે તેની ઉત્તમ પ્રતીતિ આ આત્મકથા

કરાવે છે. સત્યની ખોજ એ બાપુનું લક્ષ્ય છે. સત્ય માટે જીવતા,અને સમય આવે ઝઝૂમતા સત્યના પ્રવાસીની આ રામકહાની છે. પાણીના, બ્રહ્મચર્યના, માટીના, ખોરાકના, ધર્મના, વિવેકના, સત્યાગ્રહના- એમ અનેક પ્રયોગોની આ નોંધપોથી છે.

આત્મકથાને માટે આમ તો અનેકનેક પ્રકારના શીર્ષક અપાય છે. નર્મદે પોતાની આત્મકથાને 'મારી હકીકત', ગાંધીજીએ 'સત્યના પ્રયોગો', કાકાસાહેબ કાલેલકરે 'સ્મરણયાત્રા', કવિ ન્હાનાલાલે 'અર્ધશતાબ્દીના અનુભવબોલ', શારદાબેન મહેતાએ 'જીવન સંભારણા', નારાયણ હેમચંદ્રે 'હું પોતે',બ.ક. ઠાકોરે 'પંચોતેરમે', કનૈયાલાલ મુનશીએ 'અડધે રસ્તે', 'સીધાં ચઢાણ', 'સ્વપ્ન સિદ્ધિની શોધમાં', ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 'છેલ્લું પ્રયાણ', ચં.ચી. મહેતાએ 'બાંધ ગઠરીયાં', 'છોડ ગઠરીયાં','સફર ગઠરીયાં',પંજાબી લેખિકા અમૃતા પ્રીતમે 'રેવન્યુ સ્ટેમ્પ', કૃષ્ણા હઠીસિંગે 'વિથ નો રિગ્રેટ્સ' જર્મની સરમુખત્યાર હિટલરે 'માઈન કામ્ફ' -વગેરે જેવા શિર્ષકોથી આત્મકથાઓ લખી છે.

સત્ય અને અહિંસારૂપી અમોઘ શસ્ત્રો કઈ રીતે મનુષ્યને અન્યાય સામે લડવાની હિંમત અને શક્તિ આપે છે, ને અંતે ધર્મ અને સત્યનો જ જય થાય છે એવો ઉમદા સંદેશ આ આત્મકથા આપે છે.પોતાના ઉમદા ગુણોથી ગાંધીજી માણસમાંથી મહાત્મા બન્યા છે. સત્ય તેમને જીવનમાં ડગલે ને પગલે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. દરેક પ્રસંગે તેમણે કરેલું સત્યનું પરીક્ષણ તેમને ઉર્ધ્વગામી બનાવે

છે. તેમના વ્યક્તિત્વનો ક્રમિક વિકાસ પણ ચોક્કસ થયો છે. તેમના ગુણો, તેમનું મનન, ચિંતન, આચરણ એ બધાના બળથી તે મોહનમાંથી મહાત્મા બને છે. આમ 'સત્યના પ્રયોગો'માં તેમના આંતરવ્યક્તિત્વનું તેમણે પારદર્શક દર્શન કરાવ્યું છે.

સંદર્ભ :

- (1) 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'
: લે. મો.ક.ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન, પુનર્મુદ્રણ-નવેમ્બર ૨૦૧૪
- (2) 'મારી હકીકત': લે.- નર્મદ, સંપાદક- ભરત મહેતા, આદર્શ પ્રકાશન, ત્રીજી આવૃત્તિ-૨૦૧૫
- (3) 'આત્મકથા' : લે. સતીશ વ્યાસ, અરુણોદય પ્રકાશન, બીજી આવૃત્તિ
- (4) 'ગાંધીજીની જીવનયાત્રા- એમના જ શબ્દોમાં': સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી, લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, પ્ર.આ. ૨૦૦૯
- (5) 'ગુજરાતીના ગૌરવગ્રંથો': લે. ડૉ. બેચરભાઈ પટેલ, ગુજ.યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, પ્ર.આ. ૨૦૧૮